

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan QAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@gmail.com

Aysel HƏSƏNOVA

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: aysqasanova@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.3.3>

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ “OĞUZ XAQAN” OĞUZNAMƏLƏRİNDƏ
TÜRK ETNİK-MƏDƏNİ GERÇƏKLIYI**

Açar sözləri: mif, tarix, real dünya, oğuznamə, Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz, “Oğuz Xaqan”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Herodot, “Tarix” kitabı

РЕЗЮМЕ

ТУРЕЦКАЯ ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В ПИСЬМАХ ОГУЗОВ «КИТАБИ-ДАДЕ ГОРГУД» И «ОГУЗ-КАГАН»

В статье подчеркивается, что современное определение мифа, его смысловый объем настолько широки, что до сих пор ведутся поиски полного его объяснения и раскрытия его роли в становлении и развитии общества. В Огузнамах, особенно в «Китаби-Деде Коркут» и «Огуз Каган», история понимается в широком и узком смысле. На самом деле, у всех творений есть дата рождения. Можно показать три аспекта связи сакрального времени и времени эмпирически-профанного: а) все, что происходит в реальной жизни, имеет свой прообраз в мифическом времени; б) то, что находится на поле в эмпирическом времени, создается по образцу первоначальных творений; в) прогресс идет руинами – он возвращается в хаос, и тогда из него могут возникнуть новые творения. Исследуются два аспекта отношений мифа и истории: первый: миф как история (реальность) своего времени. В данном случае миф представляет собой актуально-историческое мировоззрение своего времени: то, что в нем, воспринимается как единственно верная и правильная информация. Человек космологического века воспринимает происходящее вокруг него через мифологическую модель мира, а идеи, которые он принимает во имя истории (реальности), являются мифами по своей природе: они являются мифологической реальностью мировосприятия. Второе: миф трансформируется в историю и составляет ее основу. В этом случае любая «история» несет в своем чреве миф. Все формы исторического сознания берут свое начало из мифа. Форма и содержание мифа являются архетипической основой формы и содержания исторической мысли. В этом случае соотношение истории и мифа становится неизбежной, неизбежной моделью отношений на протяжении всего исторического развития.

Ключевые слова: миф, история, реальный мир, Огузнаме, Солнце, Луна, Звезда, Небо, Гора, Море, «Огуз Каган», «Китаби-Деде Коркут», Геродот, книга «История».

SUMMARY
TURKSIAN ETHNOCULTURAL REALITY IN THE OGUZNAME "KITABI-DADE GORGUD" AND "OGUZ-KAGAN"

The article emphasizes that the modern definition of myth, its semantic scope is so broad that the search for its full explanation and disclosure of its role in the formation and development of society is still underway. In the Oguznams, especially in "Kitabi-Dede Korkut" and "Oguz Kagan", history is understood in a broad and narrow sense. In fact, all creations have a date of birth. Three aspects of the connection between sacred time and empirical-profane time can be shown: a) everything that happens in real life has its prototype in mythical time; b) what is on the field in empirical time is created according to the model of the original creations; c) progress goes in ruins - it returns to chaos, and then new creations can arise from it. Two aspects of the relationship between myth and history are explored: first, myth as history (reality) of its time. In this case, myth represents the actual-historical worldview of its time: what is in it is perceived as the only true and correct information. A person of the cosmological age perceives what is happening around him through a mythological model of the world, and the ideas that he accepts in the name of history (reality) are myths by their nature: they are the mythological reality of world perception. Second, myth is transformed into history and forms its basis. In this case, any "history" carries a myth in its womb. All forms of historical consciousness originate from myth. The form and content of myth are the archetypal basis of the form and content of historical thought. In this case, the relationship between history and myth becomes an inevitable, inevitable model of relations throughout the entire historical development.

Key words: myth, history, real world, Oguzname, Sun, Moon, Star, Sky, Mountain, Sea, "Oguz Kagan", "Kitabi-Dede Korkut", Herodotus, book "History".

Azərbaycan-türk mifologiyasının öyrənilməsi mif-tarix münasibətlər modelinə nəzər salınmasını aktual məsələyə çevirir. Xatırlayaq ki, tarix gerçəkliyə, dünyada baş vermiş real hadisələrə əsaslandığı halda mifin əsas funksiyası dünyadakı bütün yaranışları fəvqəltəbii, qeyri-adi, fantastik şəkllə salmaqdır, onda mifin tarixlə bağlılığı ancaq meydana gəldiyi dövrün inaniş faktoru olması ilə məhdudlaşır. Lakin mif təkcə uydurma obrazlar silsiləsi deyil, gerçəkliyi dərk etməyə doğru atılan ilkin addımlardan biridir. Mifin müasir müəyyənlişməsi, anlam dairəsi o qədər genişdir ki, izahını başa çatdırmaq, cəmiyyətin formalaşmasındakı və inkişafındakı rolunu dəqiq üzə çıxarmaq üçün hələ də axtarışlar aparılır. Eləcə də tarix geniş və dar mənada götürülür. Əslində bütün yaranışların doğulma, meydana gəlmə tarixi var.

Sakral zamanla empirik-profane zamanın bir-biri ilə əlaqə və bağlılığının üç aspektini göstərmək mümkündür:

a) gerçək həyatda nə özünə yer alırsa, hamısının mifik zamanda prototipi olur;

b) empirik zamanda meydana olanlar ilkin yaranışların nümunəsi əsasında yaranır;

v) tərəqqi dağıntıların içərisindən keçir - təzədən xaos qayıdılır ki, sonra ondan yeni yaranışlar törəsin.

M.Eliade müxtəlif qədim mədəniyyətləri öyrənərkən mifoloji düşüncənin real dünya ilə əlaqəsi barədə belə nəticəyə gəlirdi ki, «İbtidai, yaxud arxaik düşüncədə zahiri dünyanın predmetləri – eləcə də insan öz hərəkətləri ilə müstəqil deyil-

dir» [16, 32]. Miflə gerçəkliyin kortəbii bağlılığında da dünya «elementlər»inin əks olunmasının üç növü mövcuddur:

1) Birinci növ elementlərdə reallıq funksiyaların təkrarlanması, yəni göy arxetiplərinin (sakraşdırılmış obrazların) təqlidi şəklindədir;

2) İkinci növ elementlər: şəhərlər, evlər və məbədlərdir ki, onların gerçəkliyi simvollaşmış yerüstü mərkəzin tərkib hissəsi ilə şərtlənir, çünki hər biri ayrı-ayrılıqda göy arxetipini öz içərisində əridib «dünyanın mərkəzi»nə çevirir;

3) Üçüncüsü əhəmiyyətli dünyəvi hərəkətlər və rituallardır ki, tanrılar, mədəni qəhrəmanlar, yaxud ulu əcdadla əsas qoyulması ağla gətirilən fəaliyyətlərin məqsədyönlü şəkildə təkrarlanmasından ibarətdir.

M.Eliadenin mülahizələrinə görə, müasir insanlar Tarixlə nəfəs aldıkları kimi arxaik cəmiyyətlərin sakinləri də həqiqi mənada özlərinin Kosmosla və kosmik ritmlə qırılmaz tellərlə bağlandıqlarını düşünürdülər [16, 209-210].

Mif-tarix münasibətlərinin iki aspekti var:

Birincisi: mif öz çağının tarixi (gerçəkliyi) kimi. Bu halda mif öz zamanının aktual-tarixi dünyagörüşüdür: onda olanlar yeganə həqiqi və doğru informasiya kimi qəbul olunur. Kosmoloji çağ insanı ətrafda baş verənləri mifoloji dünya modelindən keçirərək qavrayır və onun tarix (gerçəklik) adına qəbul etdiyi təsəvvürlər öz xarakteri etibarilə mifdir: dünya qavrayışının mifoloji gerçəkliyidir.

İkincisi: mif tarixə transofrmasiya olunaraq onun bünövrəsini təşkil edir. Bu halda istənilən «tarixi» öz bətnində mif gəzdirir. Tarixi şüurun bütün formaları öz başlanğıcını mifdən götürür. Mifin forması və məzmunu tarixi düşüncənin forma və məzmununun arxetipik əsasında durur. Bu halda tarix və mif münasibətləri tarixin bütün inkişafı boyunca qaçılmaz, yan ötürməz münasibətlər modelinə çevrilir.

Bu kontekstdə yanaşdıqda belə bir aktual sual meydana çıxır: mif hər hansı bir formada tarixdirmi? Aristotel Herodotu tarixçi deyil, mifoloq kimi təqdim edirdi. Qədim yunanların qənaətində mif dünya tarixinin başlanğıcını özündə əks etdirən ən dolğun mənbə sayılırdı. Bu günədək tarixçilər Troya müharibəsi haqqında həqiqətləri öyrənmək üçün antik miflərə (yeganə mötəbər mənbə kimi) müraciət edirlər. Sonralar dənizin dərinliklərində aparılan arxeoloji axtarışların nəticəsində miflərdə göstərilən şəhərlər, saraylar və qalaların qalıqları üzə çıxdı, mifoloji təsvirlərin çoxunun gerçəkliyi təsdiqləndi. Antik dövrün mütəfəkkirləri allahlarla bağlı qəribə əhvalatların işığında insanın və cəmiyyətin salnaməsini yaradırdılar. Özgə zamanlarda başqa bölgələrdə də belə olmuşdur. Uzağa getməyə, eramızın XIII yüzilliyinin II yarısı və XIV yüzilliyinin əvvəllərində yaşamış tarixçi Fəzlullah Rəşidəddin (1313-ci ildə ölmüşdür) özünün məşhur «Cami ət-təvarix» («Salnamələr toplusu») əsərində [84, 9-46] türklərin tarixini miflərlə (mifik mədəni qəhrəman kimi tanınan Oğuz xanın doğulması, Qərbə yürüşləri şəklində) əks etdirmişdir. Təsədüfi deyil ki, onun çoxcildlik tarix əsərində Azərbaycanla bağlı hadisələr də özünə yer almışdır.

Əsatiri Oğuz kağan türk etnosunun bir qolunun (oğuz türklərinin, o cümlədən azərbaycanlıların) yaradıcısı, ulu əcdadı, kosmoqonik başlanğıc modelidir. O, daha qədim mənbələrdə və uyğur dilindəki «Oğuz kağan» eposunda tanrı səviyyə-

sində təsvir edilir. Onun törəmələri dünyanın əsas atributlarını – günü, ayı, ulduzları, göyü, dağı, dənizi təmsil edirlər. Oğuz Yaradıcının funksiyasını yerinə yetirərkən birinci halda göy rəngli ay işığında yerə enən qızla izdivacda olur, Gün, Ay, Ulduz dünyaya gəlir. O, ikinci dəfə taleyini Dünya suyunun ortasındakı Dünya ağacında oturmuş gözəllə bağlayır və Göy, Dağ, Dəniz doğulur. Rəşidəddinin tarixində isə göstərilir ki, Oğuz Türküstanda məskən salan Nuhun oğlu Olcay xanın (Yafət/Yafəs) nəslindəndir. O, möcüzəli şəkildə dünyaya gəlmiş və bir ildən sonra, tarixçinin yazdığına görə, İsa əleyhissəlam kimi dil açıb özünə Oğuz adının verildiyini və seçilmə mədəni qəhrəman – demiurq kimi yer üzünə bir ali məqsədlə – bəşəriyyəti tək allaha inanmağa sövq etmək üçün gəldiyini bildirmişdir. Bu yolda qarşısına çıxanları, hətta doğmalarını – atası və əmilərini belə aradan götürdükdən sonra dünya padşahlığı ideyasını gerçəkləşdirməyə başlamışdır. O, yer üzünün coğrafiyasını dəyişdirmiş, zəbt etdiyi ərazilərin sakinlərinə türk soylarına uyğun adlar (məsələn: uyğur, kanqlı, başqırd, qıpcaq) vermişdir. Maraqlıdır ki, Oğuzun Şərqdən Qərbə doğru yürüşünün mərkəzində Azərbaycanın tarixi əraziləri dayanırdı. Ona görə də bu yerlərdən yan keçə bilməzdi. F.Rəşidəddin Azərbaycanda yaşayan etnosların xarakteri, adət-ənənələri, ərazinin coğrafi şəraiti barədə nisbətən düzgün məlumat əks etdirmişdir. Oğuz qıpcaqların (F.Rəşidəddinə görə, bu söz «kabuk» kəlməsindən götürülmüşdür. Müasir azərbaycanlıların dilində bu gün də işlədilir: ağac qabığı, meyvə qabığı və s.) diyarını keçib Qara Xulun adlanan mifik qaranlıq ölkəni zəbt edir. Doğrudur, Qaranlıq ölkəni orta əsr səyyahlarından Marko Polo Sibir ərazisində (Ural, Tura və Ob çayları arasındakı torpaqlar) yerləşdirir, İon Bəttutə isə məlumat verir ki, Bulqarlar Ölkəsindən keçib it qoşumu ilə oraya 40 günə getmək olar. Lakin əski atəşpərəstlik görüşlərində və şaman təsəvvürlərində Qaranlıq diyar şərin və soyuğun vətəni sayılır. «Avesta»da xeyir tanrısına istinadən deyilir ki, «Mən – Ahur Məzd, ilk ən yaxşı yer və ölkə kimi gözəl (xeyirxah) Vahv Dat [çayının] yanında Arian-Vəycı yaratdım. Onda ölümgətirən, vəhşilikyayan AnhroManyu bunun əksinə məhvedici sarı-qırmızı ilanı və devlərə məxsus Qış meydanı gətirdi» [17, 71-73].

Ahur-Məzdin yaratdığı günəşli, işıqlı, isti Arian (bu ərazi müasir Azərbaycanın mərkəzində Kür və Araz çaylarının arasında «Aran» adı ilə indi də qalmaqdadır) ölkəsinin qarşılığı kimi şər tanrısı Anhro-Manyu qaranlıq, soyuq diyarı meydana gətirir və orada sarı ilanları yerləşdirir. F.Rəşidəddin «Avesta»dakı görüşləri bir qədər öz dövrünün təsəvvürləri ilə yoğuraraq təqdim edir. Oğuzun düşdüyü Qara Xulunda (atəşpərəstlik inancında devlərdən birinin adıdır) birbaşa ilanlardan bəhs açılmır. Ancaq tale mifini xatırladan bir epizodla məhz oğuzların ilanların vətəninə qərar tutduqlarına işarə olunur. Belə ki, Qaranlıq Ölkədə Oğuzun dəstəsi sağdan və soldan səslər eşidir: «Kim bu zülmətdə bir şey tapıb özünə götürsə, bayıra çıxan kimi bunun peşimançılığını çəkəcək, amma bir şey götürməyən də peşiman olacaq». Gedənlərin çoxu özləri ilə heç nə götürmədi. Bəziləri isə xırda-para şeylər götürmüşdülər. Madyanların köməyi ilə zülmətdən çıxanda gördülər ki, götürdükləri şeylər qiymətli daş-qaşlar imiş» [84, 19]. Azərbaycan xalqının dilindən müxtəlif dövrlərdə toplanmış onlarla nağıl, əfsanə və epos göstərmək

olar ki, orada daş-qaşın qoruyucusu funksiyasını ilanlar yerinə yetirir. Və təsadüfi deyildir ki, Qaranlıq Ölkədən çıxandan sonra Oğuzun dəstəsi Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən də «Avesta»da günəşli – isti ölkə kimi xatırlanan Aran və Muğana (atəşpərəstlik kahinləri muğlar yaşayan yer anlamındadır. Herodot «muğ»ları Midiyada yaşayan altı tayfadan biri kimi nişan verirdi) yollanır. Dərbəndi çətinliklə ələ keçirirlər. Qədim türk diyarı ilə bağlı hadisələrdə Oğuzun iki atının oğurlanmasından bəhs olunur. Həmin motiv azərbaycanlıların mifoloji görüşlərində özünə çox geniş yer alan dərya atlarını - Qıratla Düratı xatırladır. F.Rəşidəddin yazır ki, Dərbənddə iki atının oğurlanması Oğuzu qəzəbləndirir. Ona görə də onlar qalanı mühasirəyə alıb əkin-bikin yerlərini məhv edirlər. Əhali ac-susuz qalıb inadkarlıqdan əl çəkir və Oğuzun təklifi ilə razılaşıb il olur.

Ulu Oğuz onlara bildirir ki, sizin adamlar mənə «iki aygırımı aparıblar. Onlardan birinin adı İrak-Kuldur. O, Arıqlı İrak kulun atlarına bənzəyir. O birinin adı Süt ağdır. O, rənginin ağılığına görə Süt kulun atlarına bənzəyir» [4, 20-21]. Bir ay axtarışdan sonra atlar tapılır. Oğuz çox sevinir.

Oğuzların Şirvana və Şamaxıya səfərləri də mifik təfəkkürdən gələn elementlərə tarixilik donu geydirməyə xidmət edir. F.Rəşidəddin göstərir ki, Şirvan və Şamaxı əhli Oğuzun elçilər vasitəsi ilə il olmaq təklifini razılıqla qarşıladılar. Lakin bac-xəracı vaxtında ödəyə bilmədiklərindən Oğuzun qəzəbinə tutuldular. Burada Şamaxının tarixi dəmir darvazalarına işarə var. V.F.Minorski yazır ki, Şirvanşah Qubadın (1043-1049) hökmranlığı vaxtında oğuzlar Şirvan torpaqlarından xeyli cənubda yürüş keçirməklə məşğul olub, ölkəyə nəzarəti zəiflətdikdə «Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərinin ətrafına yonulmuş daşlardan möhkəm divar çəkildi və oğuzların qorxusundan ona dəmir qapı qoyuldu» [12, 56].

Tarixçi F.Rəşidəddin türkün gen yaddaşında yaşayan «Ərgənəqonda dəmir dağın əridilməsi» mifinin Azərbaycanda işlənən variantından faydalanaraq göstərir ki, «Şabaran (Şabran) camaatı xəzinəyə bac-xərac verdi. Amma Şamaxı camaatı bacxərac verməyi gecikdirdi... Oğuz əmr etdi ki, hər döyüşçü bir qucaq odun gətirib Şamaxı darvazasının yanına qoysun. Hər döyüşçü bir qucaq odun gətirdi, onları bir yerə yığıb yandırdılar» [4, 21]. Məlum məsələdir ki, təkə ağac yandırmaqla dəmiri əritmək, yaxud parçalamaq mümkün deyil. Bunun üçün «Ərgənəqon» əhvalatında göstəriləni kimi oda qalanmamışdan əvvəl dəmirin üstünə tünd sirkə tökülməlidir.

Odatapınmanın (atəşpərəstliyin) ilkin vətəni Arran və Muğana yürüşləri də Oğuzun coğrafi ərazilərə adqoyma funksiyasının icrası ilə yekunlaşır. Ən maraqlısı budur ki, Oğuz orada yeni yüksəklik yaradır və hal-hazırda müstəqil dövlət kimi yaşayan yurdun – Azərbaycanın əsasını qoyur. F.Rəşidəddin yazır: «Oğuz Şirvandan çıxıb Aran və Muğana yetişəndə yay idi... Yay aylarında onlar bu vilayətlərin bütün yaylaqlarını Sabalan, Alataq və Ağdiberiya qədər bütün dağlıq yerlərini ələ keçirdilər. Deyilənə görə, Alataq və Sabalan adlarını da onlar vermişlər. Türk dilində «meydana gələn», «dikələn» bir şeyə sabalan deyilir.

Yaylaqda olduqları müddətdə onlar orada yerləşən bütün ölkələri tutub özlərinə tabe etdilər. Onlar Azərbaycan vilayətlərini də ələ keçirdilər. (Oğuz) Öz xü-

susi atlarını (yem üçün) Ucanın geniş və gözəl otlarına buraxdı. Orada olduqları vaxt o, əmr elədi ki, təpə yaratmaq üçün hərə ətəyində torpaq gətirsin və onu bir yerə töksün. Əvvəl o özü ətəyində torpaq gətirib tökdü. Bunu o özü etdiyi üçün bütün döyüşçülər də onun kimi bir ətək torpaq gətirib tökdülər. Böyük bir təpə düzəldi və adını Azərbaycan qoydular.

«Azər» türkcə uca deməkdir, «bayqan» varlıların, böyüklərin yeri mənasını verir (Bu ölkə belə adla tanındı və elə buna görə də bu gün Azərbaycan adlanır)». [4, 22].

Araşdırıcılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, sonuncu epizod mətnə əlavədir və «Azərbaycan» toponiminin etimologiyası qondarmadır. Əslində bu qənaət bir sıra suallar ortaya atır və məsələyə birtərəfli yanaşmaqdan başqa bir şey deyildir. Birinci, kim, nə zaman və hansı məqsədlə «təpə düzəltmək» əhvalatını «Tarix» kitabına artırmışdır? İkinci, bir qayda olaraq mif və əfsanələrlə yozulan əksər toponimlər gerçəklikdən uzaq görünür. Eləcə də yurdumuzun adının mənbələrdə həmin şəkildə qeydə alınmasının tarixi çox qədimdir və müxtəlif yozumları vardır. Onların içərisində mifoloji görüşlərlə bağlananları da az deyil.

Məsələn:

Atar / Adar / Azər – od anlamındadır, Xeyir tanrısı AhurMəzdin övladlarından birinin adıdır. Qədim atəşpərəstlik təqvimlərinin doqquzuncu ayıdır. Payız fəslinə düşür: 23 noyabr - 22 dekabr. Müasir İranın Cənubi Azərbaycan əyalətində bu gün də «Azər» adıyla işlədilir.

Az-ər – müqəddəs kişi (insan) mənasındadır. «Az/As» komponenti qədim zamanlarda «Nəhəng Tanrı» (azərbaycan türklərində «Göy Tanrı») demək idi. İndi də dilimizdə «azman» (nəhəng) sözü işlənir. «As» şəklində bir çox xalqların mifoloji sistemlərində – xüsusilə skandinavların epos mətnlərində tanrılıq funksiyasını yerinə yetirir. «Ər» hissəsi isə «insan və kişi» mənasında əksər türk dilli xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda bu gün də işlənməkdədir. Məhz odun-günəşin və Az//As tanrının məkanı yüksəklikdə yerləşdiyi üçün (Günəş həmişə dağların zirvəsindən çıxır və göy üzündə gəzir) F.Rəşidəddinin «Tarix»ində də «azər» sözü uca şəklində mənalandırılır.

«Azərbaycan» sözünü «Az-ər-bay-qan» şəklində kəlmələrə böləndə alınan komponentlərin dördü də ayrılıqda mənə daşıyır. Azərbaycan türklərinin XIII yüzilliyə qədərki dilinin lüğət tərkibinə aid ərəblərin tərtib etdiyi kitaba əsasən «az» [2, 16] – azlıq və sarı rəngli at; «ər» [2,14] – kişi, yaxud «or» [2, 30] – xəndək, arx, oğul və kiçik; «bay» [36, 28] – zəngin; «qan» [36, 45] - qan, xan və məlik; «Bayqan/ Balqan» [2, 27] isə – türk dağı (Tur dağı) deməkdir. «Az»ı sarı at şəklində götürüb «ər»lə birləşdirəndə «sarı atlı kişi» anlamını verir. Qəribədir ki, «Zaratustr» sözünü də iki anlamda yozurlar: ilk komponenti «sarı» - günəş rəngi, ikinci hissə «dəvəli qoca». Və təsadüfi deyil ki, «azər» kəlməsi bütövlükdə odla əlaqələndirilir. Bu oxşarlıqlar üzərində düşünməyə dəyər. «Bay-qan» isə «zəngin xan» mənasındadır. Ümumi götürəndə «sarı atlı zəngin xan (başçı, hakim)» anlamına gəlir ki, F.Rəşidəddinin izahına yaxınlaşır. «Qan» sözünün «yüksəklik»,

«dağ», «Bayqan/Balqan»nın «türk dağı» mənasında işlənməsi qənaətinə gəlincə, bu, tarixçi alimlərin yozumu ilə tam üst-üstə düşür.

Ümumiyyətlə, «Azərbaycan» sözünün tarixi izahları daha çox və müxtəlifdir. B. e. ə. III minillikdə Cənubi Azərbaycanın ərazisini bildirən adlardan biri Aratta idi, sadəcə «dağ» mənasını daşıyırdı [1, 16]. Bu söz çox dərinliklərdən gəlsə də, ölkənin müasir adı ilə səsleşir və anlamı F.Rəşidəddinin «Tarix»indəki xoroniminin birinci komponentinin daşdığı mənaya (uca) yaxınlaşır. Lakin tədqiqatçılar «Azərbaycan» adının meydana gəlməsinin faktik tarixini e. ə. I minilliyin əvvəlləri ilə əlaqələndirirlər. Ona görə ki, «Andirpatianu/Andarpatian» şəklində ilk dəfə e. ə. VIII-VII yüzillikdə mixi yazılarda qeydə alınmışdır. Y. Yusifovun yazdığına görə, «Bu yaşayış məskəni Midiya ilə Manna (indiki Cənubi Azərbaycan) arasında Üzən çayının cənub-qərb başlanğıc axarında yerləşirmiş... Andirpatianu/Andarpatian adlarında «d» səsinin əvvəlində peyda olan «n» fonemini çıxarmaqla «adır//adər» (mixi yazılarda həm «ı», həm də «ə» səsinə bildirən işarələr olmadığından alınma sözlərdəki müvafiq səslər «i» və «a» kimi yazılırdı) sözlərini ayırmaq olar. Müasir türk coğrafi terminologiyasında «adır» sözü təpəli yer, dağlı məskən, dağ qolu, qollara ayrılan dağ silsiləsi, axar suların dağıtdığı, yuduğu təpəli dağətəyi, erroziyalı təpələr və s. mənalarda işlədilir. Şübhəsiz, qədim İranın türk etnoslarının dilində adır // adir // adər coğrafi termin kimi qəbul olunurmuş. Müasir türk dillərində həmin söz azir // azer // adar fonetik formalarında saxlanmışdır. Addakı ikinci söz «pati»dir; qədim türk dilində «batıq» (bat // pat «batmaq, yemək» felindən) «düzən», «aşağı», «alt» mənasını daşıyır. Sonrakı «-anu // -an» isə məkan, yaxud cəm şəkilçisidir» [7, 133-134]. Alim bu nəticəyə gəlir ki, mixi yazılardakı xoroniminin mənası «dağ altı yer» deməkdir. Bir uyğunluğa diqqət yetirək. F.Rəşidəddinin əsərində Oğuzun təpə düzəltdirib «Azərbaycan» adını qoyduğu yer Ucan (Uçan) yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında, Andirpatianu/Andarpatian isə Üzən çayının axarındadır və hər ikisi Cənubi Azərbaycanda yerləşir. Ucan yaşayış məntəqəsinin Üzən çayının sahilində olması da təbiidir. Yazı yaddaşına müxtəlif çağlarda düşən bu faktların arasında təxminən iki min illik məsafə dayanır. Lakin sözlərin etimologiyasındakı oxşarlıqlar və yerləşdiyi coğrafi ərazinin üstüstə düşməsi onu göstərir ki, F.Rəşidəddin «Azərbaycan» xoronimini yaratdığı Oğuzun adına təsadüfi olaraq çıxmamışdır. Bu, məhz tarixi gerçəkliyin sonradan rəvayətləşməsi və əfsanəşəsməsinin nəticəsi şəklində yerli əhalinin yaddaşından götürülmüşdür. Belə çıxır ki, «Andirpatianu/Andarpatian» yer adı çox qədimlərdə Midiyadan şimalda yerləşən əraziyə tətbiq olunmuş və müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalaraq «Azərbaycan» şəklində (SuriyaBizans qaynaqlarında Adorbiqan // Adarbiqan, ərəblərdə və şifahi danışıda Adirbican // Azirbican, Adərbaycan // Azərbaycan) bizim çağlara gəlib çıxmışdır. Təəssüflər olsun ki, «türk mənşəli ölkə adı hələ I minilliyin əvvəlində farsdilli ənənəyə uyğun yozum əsasında Midiya canişini Atropatın adı ilə bağlanmış və bu da Strabonun məlumatına düşmüşdür» [1, 134]. Beləliklə, F.Rəşidəddinin «Tarix»indəki hadisələri təkcə səlcuqların yurdumuza gəlişi çağları ilə (X əsr) əlaqələndirib məhdudlaşdıranlar və sırf tarixin faktoruna çevirənlər yanılırlar. Çoxsaylı dəlillər göstərir ki, orada məhz

Oğuzun özü ilə bağlı yazılanlar (onun ölümünə qədərki hadisələr) daha əski dövrlərin təsəvvürlərinə, özü də yerli əhalinin yaddaşından götürülənlərə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, müsəlman tarixçisi orta əsrlərdə islam Şərfinin həyatında aparıcı rol oynayan müxtəlif əqidəli türk soylarının məskunlaşdıqları öz tarixi torpaqlarında bir din bayrağı altında vahid dövlət yaratmaq ideyalarını nəslin ilkin yaradıcısının – mifik mədəni qəhrəman Oğuzun adına çıxmaqla bu birliyin qırılmazlığını, möhtəşəmliyini, kökə bağlılığını əsaslandırmaq məqsədi güdmüşdür. Əslində, F.Rəşidəddinin «Tarixi»ndəki mifoloji elementlərlə bir etnosun çox dərin qatlardakı törəmə və inkişafı (genezis və evolyusiyası) XI-XIII əsrlərin gerçək tarixi hadisələrinə uyğunlaşdırılaraq təqdim olunmuşdur. Bu, müəllifin elə bir uzaqlıq və dərinliklə bağlı yaratmaq istədiyi körpü idi ki, müasirlikdən həmin uzaqlığa boylananda Oğuz xanın reallığını təsdiqləyən heç bir fakt, dəlil nəzərə çarpmırdı. Məhz Oğuzun qoyduğu ehtimal edilən bəzi coğrafi adların da gerçək tarixi həmin dərinliklərdə itib-batırdı.

Orta əsr tarixçisi F.Rəşidəddin bəşər övladlarından birinin – oğuz etnosunun doğulub, dünyada özünü təsdiqlətməklə böyük cəmiyyət qurmaq təşəbbüsünü miflərin dili ilə əks etdirməyə çalışmış, həqiqi mənada insan və insanlığın tarixinin bir istiqamətinin mənzərəsini canlandırmışdır. Nə üçün «tarixinin» deyirik? Ona görə ki, yer üzündə oğuz etnosu böyük mərhələdə mövcud olmuş və dünyanın taleyində (səlcuqlar, atabəylər, osmanlılar, qaraqoyunlular, ağqoyunlular və səfəvilərin qurduqları imperiyalarla; bura oğuz etnosunun əfşar qolundan çıxan Nadir şahın, qacar tayfasından törəyən Ağa Məhəmməd şahın hökmranlığını da əlavə etmək olar) həlledici rol oynamışdır. Və oğuzların hunlarla, göy türklərlə qan qohumluğu da danılmaz faktdır. Üç qədim türk etnosunun eramızın başlanğıcından ortalarında Şərq və Qərbin həyatındakı əhəmiyyətli hadisələrin önündə dayanmaları qədim mifləri yenidən «canlandırmağa» şərait yaratmış və müsəlman tarixçisi Türkün kökə bağlanan birliyini uzun müddət qoruyub saxlaya bildiyini nümayiş etdirmişdir.

Başqa tərəfdən, F.Rəşidəddin eposlaşmış mifoloji obrazlara gerçəklik donu geydirməklə tarixdə baş vermiş bəzi hadisələri mif səviyyəsinə qaldırmaq istəmişdir. O, təsvir etdiyi tarixi anları miflərlə yoğursa da, bu, tanrıların «tarixi» deyildi. Alim birbaşa insanın və insan toplumunun – oğuz etnosunun tarixini yazmışdı. Tədqiqatçılar tarixin əsas funksiyasını müəyyənləşdirəndə göstərilir ki, «insan yer üzünün bütün yaranışları arasında – xüsusi varlıqdır. Ona görə yox ki, danışa, düşünə, özünə paltar tikə, quşun, ağacın, heyvanın gücündən kənar digər işləri yerinə yetirə bilir. İnsanı bütün digər yaranışlardan fərqləndirən ən əsas cəhət odur ki, o, tarixi varlıqdır. Çünki hər bir insanın öz tarixi var, bu tarixlərin bir yerə toplanması xalqın, ayrı-ayrı xalqların tarixlərinin bir araya gətirilməsi isə bəşərin tarixini meydana çıxarır» [15, 7].

Qeyd edək ki, tarixə bəlli olan ilk yazılı mənbələrdən biri də akkad çarları Sarqon (b. e. ə. 2316-2261-cı illər) və Hammurapinin (1792-1750) hakimiyyəti illərinə aiddir. Şərqdə yaranan koalisiyalardan bəhs açan sənəddə Azərbaycan ərazilərində kutilərin və turukkilərin yaşadığı göstərilir. A.Oppenxeym yazır ki,

«belə koalisiyalardan biri Hammurapinin padşahlığının 32-ci ilində (Eşnunna, Subartu və kutilər) və digəri 37-ci ilində (sutilər, Turrukku, Kamku və Subartu) xatırlanır» [13, 125]. K.N.Hümbətov yazır ki, «qədim türklərin, o cümlədən skiflərin ulu əcdadlarının adı öz dillərində «Törü» (doğ, meydana gəl, yaran) idi. «Törət» (yarat), «törgü» (nəsil, tayfa) də bu kökdən idi. Eləcə də b. e. ə. II minilliyin sonunadək formalaşan mifik ulu əcdad adları - Targi-Tay (Herodotda), Türük, Turuk, Turuk Ata (oğuz və uyğurlarda), Tur («Avesta»da) müasir türk xalqlarının ümumi etnonimi kimi götürülür» [180, 140].

Qədim dünya tarixçisi Herodot maraqlı bir skif ritualından bəhs açaraq göstərir ki, «hər bir hökmdar ildə bir dəfə öz əyalətində xüsusi şərab qabı hazırladırdı. Həmin qabdan ancaq düşmən öldürənlər çaxır içə bilərdilər. Kimlər ki, düşmən öldürməyə imkan tapmamışdılar, onların həmin qabdan çaxır içməyə haqları çatmırdı, bir kənarında boyunlarını büküb əyləşirdilər. Skiflər üçün bundan təhqiramiz heç nə yox idi» [7, 128]. Həmin adət «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundakı oğuz bəylərinin Bayındır xan və Qazan Bəyin məclislərinə toplaşmaları epizodlarında öz əksini tapmışdır.

Əski çağlarda skiflər tanrılarının şərəfinə nəhəng bir abidə ucaltmışdılar. Onların müqəddəs sanıb inam yerinə çevirdikləri bu abidə bir mis qabdan ibarət idi. Tutumu çaxır hazırlanan küplərdən altı dəfə çox idi. Divarlarının qalınlığı isə altı barmaq idi. İçərisinə altı yüz amfor (yunanların qədim həcm ölçüsüdür, bir amfor 40 litrdir - *iyirmi dörd* min litr) məhlulu asanlıqla yerləşdirmək olardı. Herodota yerli əhalinin dilindən alınmış belə bir məlumat çatdırılmışdı ki, skiflər qabı tanrılarının şərəfinə ox ucluqlarından düzəltmişdilər. «Tarix» kitabında yazılır ki, «Ariant (ola bilsin ki, skiflərdə bu ad Ər Ana şəklində idi, yəni kişilərin başçısı, baş ər anlamında) adlı skif çarlarından biri soydaşlarının sayını öyrənmək arzusuna düşür. O, bütün skiflərə əmr edir ki, hər kəs bir ox ucluğu gətirməlidir, onun əmrini yerinə yetirməyəni ölüm gözləyirdi. Onda skiflər o qədər çox ox ucluqları gətirirlər ki, çar onlardan özünə abidə ucaltmaq istəyir: tapşırır ki, ucluqlardan həmin mis qabı düzəltsinlər» [9, 262].

Tarixə şahidlik etmiş Dunay çayı ətrafında, Azov, Qara dəniz, Xəzər sahillərində, Qafqaz dağlarının ətəklərində, İtil (Volqa) boyunda, eləcə də Kiçik Asiyada məskunlaşan prototürk tayfalarının – skiflərin Tanrının şərəfinə ucaldıqları abidə - nəhəng mis qab mifik dünya modelini xatırladır və Türkün bir qanadının - oğuzların gen yaddaşında eposlaşmış «ulu əcdad Oğuzun türk nəsilini meydana gətirməsi» motivində izlərini qoruyub saxlayan mifik dünya modelinin «türk-oğuz tipi»nin onun əsasında qurulduğu şübhə doğurmur. Oğuzların ibtidai təsəvvürlərində olduğu şəkildə burada da bütün varlıqlar (gün, ay, ulduz üçlüyü kosmosu; göy, dağ, dəniz üçlüyü isə Yer planetini göstərməklə) və sak//skif tayfaları (ox ucluqları şəklində) altı rəqəminin daşdığı funksiya ilə (dünyanın əsas atributlarının cəmi) formalaşır. Oğuzların altı oğulla bünövrəsi qoyulan nəsiləri iyirmi dördlə yekunlaşıb ox-yayla rəmzləşdiyi kimi, saklarda da əhalinin sayına bərabər tutulan mis ox ucluqları birləşəndə alınan dünya modelinin – mis qabın ölçüləri altılarla başlayır, altı ilə yüzləşir və iyirmi dördlə minləşib bütün

sak tayfalarını əks etdirir. Başqa sözlə, Dünya – qab analogi hal olaraq oğuzlardakı türk birliyinin əsas simvolunun - yay-oxun bir detalından (ox ucluğundan) hazırlanır. Xatırlatmaq istərdim ki, oğuzların mifik təfəkküründə türklər iki qanada bölünürlər: bozoxlar//pozuxlar və üçoxlar. Bu da təsadüfi deyildir ki, Qafqaz və İran türklərinin (azərbaycanlıların ulu babalarının) etnik tərkibində oxla əlaqələnen tayfalar üstünlük təşkil edirlər.

Məsələn, skiflərin inancına görə, qab dünyanın özünə oxşar şəkildə düzəldilir. Bu səbəbdən də qədim yas adətlərində ölənləri küpşəkili gil qabda basdırırdılar. Şəkidə aparılan arxeoloji qazıntılarda belə bir qab aşkar edilmişdir. B. e. ə. II - I minilliklərə aid həmin yarıyadək yerə basdırılmış iri küpün ağzı işıqlı dünyaya açılırdı. Skiflər elə zənn edirdilər ki, ölü ağzınadək yerə basdırılan qabda o biri dünyanın şər qüvvələrindən qoruna biləcək. Sonralar Göy türklərdə və oğuzlarda qab şəkilli mifik dünya modeli üstü dairəvi göy təbəqəsinə oxşar yurdla (çadır ev) əvəzlənmişdir. Müqayisələr şübhə doğurduğu halda bir neçə suala cavab tapmaq lazım gəlir: nə üçün mis qabla modelləşən dünyanın bütün parametrləri altıdır? Və nə səbəbə xırda ox ucluqlarından düzəldiyi fikri irəli sürülür? Çünki onun hazırlanmasında hər bir prototürk ərindən pay düşməsi əsas şərtidir. Söyləmədə məqsəd skiflərin sayını müəyyənləşdirməkdir. Deməli, xırda mis ox ucluqları qab şəklində bütövləşməklə qədim türklərin vahidliyini simvollaşdırmış və saylarının dünyanın böyüklüyü qədər çox olduğunu göstərmişdir. Bu fakt bir daha sübut edir ki, oğuzların eposlaşmış ilkin yazılı qaynaqlarının XIV yüzilliyə təsadüf etməsinə baxmayaraq, türk-oğuz mifik dünya modeli öz dərin qatlardakı kökləri ilə skiflərin, hunların ən ibtidai təsəvvürlərində özünə yer almışdır, daha doğrusu, dünyanın mifoloji türk modelinin əsas strukturları Yer kürəsinin böyük ərazisində Şərqdə və Qərbdə məskunlaşan sak, massaget, skif, hun, oğuz və başqa tayfalar tərəfindən qurulmuşdur.

Tarixçi Herodot skiflərin köç mifi haqqında məlumat verərək bildirirdi ki, yurdlarını tərk etmələrinin səbəbi düşmənlərin öz azğın hərəkətləri ilə onları həm içəridən, həm də bayırdan təngə gətirməsi olmuşdur və şərin artıb-çoxalmasını düşüncələrində ilanlarla rəmzləşdirməklə mif sistemi yaratmışdılar. Elə hesab edirdilər ki, «təkcə onların öz torpaqları çoxsaylı ilanlar meydana gətirmirdi, həm də daha artıq dərəcədə səhralardan ölkənin içərilərinə doğru soxulan ilanlar var idi» [9, 269]. Təsadüfi deyil ki, Herodotda skif tayfalarından biri - nərvlər ilan təbiətli yadların basqınlarından yurdlarını dəyişdirmiş və budinlərə sığınmışdılar. Beləliklə, ilan - prototürklərin (o cümlədən azərbaycanlıların ulu əcdadlarının), onların mifoloji görüşlərində şərin başlanğıcı kimi təcəssüm olunurdu. Yunan tarixçisinin məlumatında isə skif tayfalarından birini öz doğma yurdlarından köçməyə vadar edən düşmən xislətli gəlmələr zəhərli ilanlar sayılırdılar.

Əski skif adət-ənənələri ilə yaşayan nərv tayfasında qamşamanlar da meydana gəlmişdi, lakin onlar hələ qurd toteminə olan inamlarını qoruyub saxlamışdılar. Herodot qamları «cadugər» (koldun) adlandıraraq yazırdı: «Skiflər və onların arasında yaşayan ellinilər qətiyyətlə təsdiqləyirdilər ki, bir nərv hər il bir neçə gün dalbadal qurd cildinə girirdi, sonra yenə insana çevrilirdilər. Burada qurd

nərvlərin totemidir, onlar onunla özlərinin qohumluğuna inanırdılar. Qulyabanı kimi başqa şəkllə düşmələri bərdəki məlumata gəlincə, bu, xüsusi kult mərasiminə işarədir, iştirakçılar qurd dərisinə bürünüb maskalarda gəzirdilər. Azərbaycan xalqının mifoloji təsəvvürlərində bu gün də qorunub saxlanan bəzi motivlərdə ana-qadın çimdüyü zaman təsadüfən qaynatası gəlib, gəlininin çılpaq bədənini görür. Qadını bu acınacaqlı vəziyyətdən göydən üstünə düşən qurd dərisi çıxardır. Bundan sonra o, hər gün gecələr ay çıxanda cildini dəyişib qurda çevrilir, gün doğanda isə təzədən insanlaşır. Qurdlaşanda hətta öz südəmər körpələrinin barmaqlarının qanını sorur. Bu mifdə Herodotun nişan verdiyi kult ritualının ruhu-nu görmək mümkündür.

Tarixçi alim Q.A.Stratanovskaya tarixin atasına istinadən yazır ki, amazonkalar haqqında mif matriarxat (anaxaqanlıq) dövrünün izləri olaraq ilk dəfə qədim skif tayfaları arasında yayılmışdır. Uyğun təsəvvürlər sonralar kari, laki və lidilərdə də mövcud olmuşdur. Qadınların «kişilərsiz cəmiyyət» qurub müstəqil yaşamaları ideyası Qafqaz və Qafqazətərafı ərazilərdən çox uzaqlarda yayılmamışdır [9, 651]. Tarixi mənbələrdə, xüsusilə Herodotda ancaq skif tayfalarının söylədikləri yarım tarixi, yarım əsətiri əhvalatlar özünə yer alır ki, orada qəribə qadın birliyindən bəhs açılır.

Tarixçi Herodotun təqdim etdiyi rəvayətə görə, prototürk tayfası savromatlar əski çağlarda müasir Türkiyə ərazisində yaşamışlar, bir hissəsi sonralar Samsun limanından dəniz yolu ilə şimali Kuban vilayətinə gedib saklarla birləşmişdir. Xalq söyləmələrinə əsasən yunan mənbələrində belə qənaət irəli sürülür ki, savromatlar amazonkalılarla sakların qarışığından əmələ gəlmişlər. Herodot skif dilinə aid bir neçə ifadənin izahını verərkən yazır ki, «skiflər amazonkalıları «eorpat» adlandırırlar ki, ellincə bu «ər öldürən» anlamını verir: çünki gor \ er – kişi, pat/bat öldürmək anlamındadır» [9, 270]. «Eor» //«Ər» sözü Azərbaycan türklərinin dilində bu gün də «kişi» mənasında geniş işlənir. Öldürmək anlamı verən «pat» kəlməsinə gəlincə, bu, əslində «bat» (batmaq) felinin təhrif olunmuş formasıdır. Hal-hazırda Azərbaycanın Şəki (bu qədim şəhərin adı Saka-sen//Şakaşen/Saki/Şaki şəklində yunan mənbələrinə də düşmüş, sakların yurdu anlamındadır və 2700 ildən çox yaşı var) bölgəsində yaşayan əhali qarğışlarında ölümünü istədikləri adama «səni batasan», «yerə batasan», yaxud sadəcə «bat» deyirlər. Bu, «ölüb torpağa qarışasan», «yerə girəsən» mənasını verir. Əslində, skiflər amazonkalıları «eorpat» deyil, «ərbat» adlandırmışdılar. Yurdumuzda lap əski çağlardan fellə ismin birləşməsindən tayfa və şəxs adlarının yaradılması ənənəsi olmuşdur. Bu cür adlar mifoloji obrazlara da verilirdi. Məsələn, orta əsrlərə aid yazılı abidədə rastlaşdığımız «Basat» - «basmaq» feli ilə «at» ismindən əmələ gəlmişdir: «Bas // at».

Qədim ərbatların, yaxud ərbatıran qadınların (amazonkaların adlarını prototürklərin dilində olduğu şəkildə veririk) skiflərlə əlaqəsi, qohumluğu haqqındakı mifdə göstərilir ki, onlar bir dəfə açıq dənizdə kişilərə hücum çəkirlər (Herodota çatdırılan söyləmədə ellinlilərə), hamısını öldürüb gəmini zəbt edəndən sonra yadlarına düşür ki, sürücülüüyü bacarmırlar, gəmini idarə etməkdə acizdirlər. Ümidlə-

rini tanrılarına bağlayırlar. Dalğa onları skiflərin ölkəsinə aparıb çıxarır. Ərbatlar sahilə enirlər, at ilxısına rast gəlib ələ keçirir və atlanıb soyğunçuluğa başlayırlar.

Əvvəlcə skiflər heç nə anlamırlar, çünki yolkəsənlərin geyimi özlərininkilərdən fərqli idi və onların dillərini başa düşmürdülər. Elə zənn edirlər ki, hansısa böyük günaha batıblar, bunlar da qara qüvvə kimi göydən göndərilən bəlalardır. Qarətlərin ardı-arasının kəsilmədiyini görənlər yerli əhali silahlanıb yadlarla döyüşməyi qərarlaşdırır. Ağır davadan sonra skiflər ərbatların bir neçə meyidini nəzərdən keçirirlər. Görürlər ki, qarətçilər qadınlardır. Onlar məclis çağırır məşvərət edirlər və qərara alırlar ki, arvadlarla dava eləmək kişilərə yaraşmaz. Yaxşısı budur bu cəsur tayfa ilə əlaqə yaradılsın. Ərbatların yanına sayları qədər gənc oğlan göndərilməsi təklifi ilə hamı razılaşıır. Sonra gənclərə belə bir tapşırıq verirlər ki, ərbatların yaxınlığında düşərgə salsınlar, bir müddət yanaşı dinc yaşasınlar və onların bütün hərəkətlərini olduğu şəkildə təkrarlasınlar. Əgər qadınlar yanaşı dinc yaşamaq istəməyib gənclərə hücum çəksələr, yerlilər döyüşə girməyib aradan çıxsınlar. Təqib qurtarandan sonra təzədən yaxına gedib öz düşərgələrini qursunlar. Eyni qayda ilə o vaxtadək davam etsinlər ki, qadınlar onlardan xoşlansınlar. Skiflər istəyirdilər ki, bu davakar, döyüşkən qadınlardan uşaqları doğulsun. Eyni halla F.Rəşidəddinin «Tarix»ndəki «Oğuznamə»də - Oğuzun kılbaraklarla döyüşündə də rastlaşırıq. Düşməni aradan götürmək məqsədi ilə türkün yaraşığı gəncləri düşmən tərəfin qadınları ilə əlaqə yaradır, ilk olaraq başçının arvadının qəlbinə yol tapırlar, onun vasitəsi ilə kıl-barakların gücünün sirrini öyrənir və məğlubedilməz kişilərə qalib gəlirlər. Bu qayda ilə skif gəncləri öhdələrinə götürdükləri vəzifəni yerinə yetirməyə başlayırlar. Ərbatlar biləndən sonra ki, kişilər dava-dalaş üçün gəlməyiblər, onları rahat buraxırlar. Günügündən hər iki düşərgə bir-birinə daha da yaxınlaşmağa doğru can atır. Gənclərin və ərbatların silahdan, atdan başqa heç nələri yox idi. Hər iki dəstə oxşar həyat tərzi keçirir, qarət və ovçuluqla məşğul olur.

Ərbatlar günorta üstü bir-bir, iki-iki müxtəlif istiqamətlərə yollanırlar ki, təbii tələbatlarını ödəməyə imkan tapsınlar. Skiflər bunu görənlər kimi, o cür hərəkət edirlər. Gənclərdən hansısa ərbatlardan birinə təkliddə rast gəlir. Qadın onu yanından qovmur, yaxınlıq etməsinə və hətta intim əlaqəyə girməsinə razılıq verir. Onlar, əlbəttə, bir-biri ilə danışa bilmirdilər, çünki biri digərinin dilini anlamırdı. Ərbat qız əl hərəkətləri ilə skif gəncinə başa salır ki, sabah eyni vaxta buraya gəlsin və bir nəfər dostunu da özü ilə götürsün, o da cüt gələcək, rəfiqəsini gətirəcək.

Səhəri gün vədələşdikləri kimi gənc bir dostunu özü ilə götürüb görüş yerinə yollanır və görür ki, iki ərbat qız orada onları gözləyir. Bu yaxınlaşmadan başqaları da xəbər tuturlar. Beləcə skiflər bütün ərbat qızlarını özlərinə ram edirlər. Bundan sonra düşərgələr birləşdirilir. Onlar birlikdə həyat sürürlər. Hər bir gənc birinci dəfə hansı qızla əlaqəyə girmişdisə, onu özünə arvad seçir. Yeni ailələrin ərləri öz arvadlarının dilini öyrənməkdə çətinlik çəkirlər, onda ərbatlar skiflərin danışığını mənimsəməyi öhdələrinə götürürlər. O zaman ki, ərlər arvadlarla eyni nitq ünsiyyətinə malik olurlar, onda deyirlər ki, «Bizim ata-analarımız, var-dövlətimiz, ev-əşiyimiz, yurdumuz var. Artıq çöllük həyatı sürməkdən bezdik. Geriyə

qayıdıb xalqımızla birlikdə yaşamaq arzusundayıq. Amma istəyirik ki, təkcə siz bizim arvadımız olasınız və heç zaman başqaları ilə belə yaxınlaşmayasınız». Ər-batlar belə cavab verirlər ki, «Biz sizin qadınlar tək yaşaya bilmərik. Çünki adətlərimiz onların adətləri ilə uyğunlaşmır: biz ox atırıq, mızraq diyirlədirik, at çapırıq – qadın işlərinə adət eləməmişik, onlardan bir şey anlamırıq da. Sizin qadınlar isə saydıqlarımızın birini yerinə yetirməyə qadir deyillər, onlar ov ovlamırlar, heç öz köşklərindən bayıra çıxmırlar, daim ev işləri ilə məşğuldurlar. Bu səbəblərə görə bizim sizin qadınlarla yola getməyimiz müşküldür. Əgər istəyirsiniz ki, biz arvadlarınız olaraq qalaq və arzulayırsınız ki, öz düzgünlüyünüzü, saf niyyətlərinizi sübut eləyəsınız, onda yol açıqdır, gedin ata-analarınızın yanına, vardövlətdən payınıza düşənləri ayırıb versinlər sizə. Götürüb dönün yanımıza, hamımız birlikdə müstəqil ömür keçirək!..».

Gənclər öz arvadlarını eşidirlər, dedikləri ilə hesablaşıb yerinə yetirir, paylarına düşən var-dövlətlə ərbatların yanına qayıdırlar. Buna sevinən arvadlar deyirlər: «Biz düşünəndə ki, öz yurdumuzdan ayrılıb bu ölkədə yaşayacağıq, dəhşətə gəlirdik. Lakin elinizin başına şər işlər gətirməyimizə baxmayaraq siz bizdən ötrü atalarınızdan ayrıldınız və bizi həqiqətən ömür-gün yoldaşı etmək istədiyinizi sübut etdiniz. Ona görə də gəlin belə edək: sizin ölkə ilə bizim ölkənin arasında yerləşən ərazilərə köçək». Herodot həmin yerə işarə edərək yazır ki, «onlar Tanaisi adlayırdılar və üç gün yol gedərək şimalda yerləşən Meotidə çatırdılar». Tanais müasir Dunay çayı, Meotid isə Azov dənizidir. Azov dənizindən şərqə üç günlük məsafə qət etməklə Qafqaza – Xəzər ətrafı torpaqlara, Dunaydan şimala üç günlük məsafə ilə İtilə (Volqa) və indiki Vladıqafqaza çatmaq olar.

Araşdırıcılar «Dunay» adının iran mənşəli «dana» («su» deməkdir) sözündən alındığını yazırlar. Lakin «Dana//Tanai s//Dunay» keçidlərinin həqiqətdən uzaqlığı göz qabağındadır. Bizə elə gəlir ki, skiflər öz vətəninə yerləşən çayın adını fars mənşəli kəlmə ilə adlandırmazdılar. «Tanais» mürəkkəb sözdür. Birinci komponenti «tan»dır. Türklərin qədim səhər tanrısının adıdır: «Tan//Dan» - günəş deməkdir. Ardınca gələn hissə - «ais» (müasir səsləşmədə bu komponentin «ay» şəklində olması təsadüfi deyil) «ay-su» olmalıdır. Yunan mənbələrində tez-tez işlənən «Tanais» toponimi skif dilində «Dan/ay/su» kimi səslənmişdir. Dan-Günəş tanrı səhər, Ay tanrı isə gecə çayda öz əksinə tamaşa edir. Su əsginamə görə Günəş və Ay tanrılarının üzünü görənlər ilk varlıqdır. «Savromat» sözündə də «su» komponenti iştirak edir. Onların mənşəyinə həsr olunan mifin məzmunundan gördük ki, ərbatları öz yurdlarından ayıraraq ərlə qovuşduran vasitə sudur - dənizdir. Bu etnosun adındakı ikinci hissə «ov», üçüncü hissə isə «at»dir. Bizcə skiflərin dilində yeni yaranan etnosun adı «suovat» // «savat» olmuşdur. Ən maraqlısı odur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsvir olunan qadınlarla savromatların adətləri üst-üstə düşür. Skifli gənclərlə ərbat qızların yeni yurd yerinə köçəndən sonrakı həyatından bəhs açan Herodot bildirirdi ki, «savromatlı qadınlar çox qədim adətlərini qoruyub saxlayırdılar: kişilərlə birlikdə və hətta onlarsız at üstündə ova çıxır, yürüşlərdə iştirak edir, eynilə kişi paltarları geyinirdilər» [9, 272].

Göstərilən adətlərin Azərbaycan türkləri arasında son çağlaradək yaşadığı heyvət doğurur. Dağlı qızlar atalarının və qardaşlarının ölümünə bais olan düşməndən qisas almayınca, çox hallarda öldürməyincə, ərə getmir, qara ər libası geyinib evdə otururlar. Nizaminin «Xosrov və Şirin»-ində (1177-ci ildə yazılmağa başlanmış, 1180/81-ci illərdə tamamlanmışdır) özünü Alp-Ər Tunqanın (əfsanəvi türk-Turan dövlətinin başçısı) nəslindən hesab edən bərdəli (Bərdə - sakların yaratdığı dövlətin paytaxtı olub, hal-hazırda Azərbaycanın mərkəzində yaşayış məntəqəsidir) Şirin İran hökmdarı ilə eyni səviyyədə at çapır, ox atır, qılınc oynadır. «Koroğlu» eposunda (XVII əsr) Nigar və Telli xanım kişilərlə bir sırada düşmənlə vuruşur. Ən dolğun dəlillər isə «Kitabi-Dədə Qorqud»-da (VII əsrdə meydana gəlmiş, əldə olan əlyazma nüsxələrinə əsasən XIV-XVI yüzilliklərdə yazıya alınmışdır) əks olunmuşdur. VI boyun əsas qəhrəmanından soruşurlar ki, «Sən niyə el içindəki qızlardan birini seçib evlənmirsən?» Qanturalı cavab verir: mənə elə qız lazımdır ki, «yerimdən turmadın ol turmuş ola! Mən qaracuc atıma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafər elinə varmadın ol varmış, mana baş gətirmiş ola!» [3, 85]. Burada Qanturalının savromatlı qızların nişanələrini sadaladığı göz önündədir. Eposda açıq-aydın vurğulanır ki, türk-oğuzlar arasında elələri yoxdur. Sanki Qanturalı ərbatlarla evlənən ilk skif gənclərindən biri kimi çıxış edir, elin tapşırığını yerinə yetirəndən sonra atasının yanına gəlib ondan payını istəyir və yerli qızlarla evlənmək təklifini alanda bildirir ki, «siz istəyirsiniz bir cici-bacı türkmən qızını alarsınız, birdən sürüşüb üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?» Eposda Qanturalı öz obasının qızlarını bəyənir, ona görə ki, nərmə-nəzirdirlər, at çapa, ov ovlaya, baş kəsə bilmirlər. Özünə arvad tapmaq məqsədilə başqa diyarlara üz tutur və ürəyi istədiyi yarla məhz ərbatların (amazonkaların) ilkin vətəninə – Kiçik Asiyanın Trabzon əyalətində rastlaşır. Hökmdar qızı kimi təsvir edilən Selcan xatun Qanturalıya qoşulub gedəndən sonrakı hadisələrdən anlaşılır ki, onun üçün ata və kişi qohumları heç bir rola malik deyilmiş. Çünki ölkəsinin ərleri yeni evlənənlərin üstünə əli silahlı gələndə gənc gəlin yatmış ərini oyatmadan ata minib süngüsünü əlinə alır. Adama qəribə gələn odur ki, Qanturalı yuxudan ayıldandan sonra arvadının döyüşə hazır durduğunu görüb soruşur: «Görklüm, qanda gedirsən?» Selcan xatun cavab verir ki, düşmən gəlir, «savaşalım, döğüşəlim – ölənimiz ölsün, diri qalanımız odaya gəlsün!» Maraqlıdır ki, gələnlərin atasının adamları olmasına baxmayaraq, qız onlara düşmən gözüylə baxır. Nə səbəbə? Qızın təkbaşına bütün kişiləri məğlub etməsi, ərini öz arvadının döyüşkənliyindən ehtiyatlanması, onu öz həyatı bahasına almasına baxmayaraq öldürmək istəməsi təəccüblü deyilmi? Bizcə, bunlar çox əski çağlardan gələn mifoloji təsəvvürlərin sonrakı mərhələlərdə epik ənənəyə transformasiyasından irəli gəlir. Skif gəncinin ərbat qadınla ilk ünsiyyətə girməsi, onu ram etməsi haqqındakı mifin evolyusiyası, məişətlə əlaqələndirilməsinin nəticəsində savromat təbiətli qız saray xanımına çevrilmişdir. «Selcan» sözünün birinci komponentinin dağdan gələn coşqun su anlamını verməsi («sel») də göstərir ki, eposdakı bəzi epizodlar: Trabzon təkurunun qızı olması, üç vəhşi heyvanı öldürənə ərə verilməsi mətnə sonradan artırılmışdır. Epizodların daxilən bir-birinə uyğunlaşmaması belə

bir qənaət irəli sürməyə imkan verir ki, bu işi boyları yazıya alan katiblər eləmişlər. Başqa sözlə, mifik görüşlərdən yoğrulan eposla, oğuzların yaratdığı epik söyləmələri birləşdirmişlər. Diqqət yetirin, Qanturalı qızın el arasında özünü öyməsindən ehtiyatlanıb onu öldürmək niyyətini həyata keçirmək istəyəndə mərdcəsinə hərəkət edir. Onlar qarşı-qarşıya durub bir-birinə ox atmalı, bir növ duelə çıxmalı idilər. Qanturalı «Qızların yolu əvvəldir, əvvəl sən at!» – deyir. «Qız bir oxla Qanturalıyı atdı şöylə kim, başında olan bit ayağına endi! İrəlü gəlib Selcan xatununu qucaqlayıb barışmışlar» [3, 92].

Qanturalı onu sınağını bildirir. Türk-oğuz ərin «öz canımı qıyar, mən sənə qıymazdım» şərhinə qarşı Selcan xatun açıqaydın «savromat»lığı xatırladan əlamətləri sadalayır.

Arqu beli, Ala tağı avlar idim,
Ala-gen, sığın-keyik qovar idim.
Tariyanda bir oxla nəmlərdim?
Dəmrənsüz oxla, yigit, cəni sınar idim!
Öldürməgə, yigidim, vən səni qıyarmıdım?! [3, 93].

Ona görə ki, Selcan xatun hökmdar qızı kimi təkbaşına atına minib Ala dağda, Arqubeldə gəzib dolaşa-bilməzdi. İkincisi, ox atmaqda Qanturalıdan – oğuz igidindən üstün göstərilməzdi. Çünki oxu sürətli və düzgün atmaq üçün tarıma çəkilməmiş yayı bərk dartmaq lazımdır, bundan ötrü fərasətlə yanaşı güc də tələb olunurdu. Oxu eposda təsvir olunan şəkildə qadının atmasından ötrü savromatlılar kimi uşaqılıqdan məşq keçməli, dağda-meşədə gün çürütməli idi. Üçüncüsü, öz nəslinin adamlarını soyuqqanlıqla qılınclayan qız özgə elin oğluna qarşı ürəyi yumşaqlıq göstərməzdi. Dördüncüsü, ərbatlar sakları ona görə içirilərinə buraxırlar ki, ilk-əvvəl onlarda öz əlamətlərini tapır, sonra da sədaqət, vəfa görürlər. Qanturalı da ox atmaq növbəsindən imtina edib Selcan xatunu canından çox istədiyini bildirir.

Oxşar halla Bamsı Beyrək – Banıçiçək (III boy) xəttində də rastlaşırıq. Göbəkəsmə nişanlı olan bu gənclər ancaq bir-biri ilə yetkinlik yaşlarında görüşürlər. Qız nişanlığına özünü danıb dayənin rolunu üzərinə götürür və bildirir ki, «Gəl, imdi sənünlə ava çıxalım. Əgər sənin atun mənim atımı keçərsə, anın atını dəxi keçərsən. Həm sənünlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm sənünlə güləşəlim. Məni basarsan, anı dəxi basarsan» [58, 55]. Maraqlıdır, oğuz igidi Beyrək yaxşı anlayır ki, rəqibi qadındır, lakin fərqi varmadan onunla at çapmağa, ox atmağa, güləşməyə razılıq verir. Hətta sonda basılacağından ehtiyatlanıb «el içində başına qaxınc, üzünə toxunc (rişxənd) etməsinlər» deyər qadın əlamətlərindən faydalanmaqla qələbə çalır: qızın sinəbağını ələ keçirir, döşündən yapışb arxası üzərinə yerə vurur. Beləliklə, «hiyləyə» əl atmaqla dayə nişanlığına üstün gələndən sonra Banıçiçək Bamsı Beyrəyi qəbul edir.

Burada göbəkəsmə nişanlı olmaları bir yana qalsın, gənclərin öz aralarında razılaşması baş tutandan (hətta öpüşüb qızın barmağına altun üzük keçirəndən) sonra da ata-oğul arasında nə cür arvad seçmək barədə mübahisə düşür. Atasından soruşur ki, «Sənə kimin qızını alağ?» Beyrək Qanturalı kimi savromatlı qızla

rın xasiyyətnaməsini sadalayır: «Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadın, ol turgac gərək! Mən qaracuç atıma binmədin, ol binmax gərək! Mən qırıma varmadın, ol mana baş gətürmək gərək» [3, 93].

Atası bu nişanələri eşidən kimi anlayır ki, oğlu Baybican bəyin qızı Banıçığayı istəyir. Qızın tayfasını peçeneqlərlə əlaqələndirənlər də var. «Bicən» sözünün «biçən»/ «beçənə»/ «peçeneq» şəklində transformasiyalara uğradığını göstərir [5, 82]. Və Azərbaycanda yaşayan oğuz elinin tərkibinə çoxsaylı qeyri-oğuz yerli türk tayfalarının daxil olması tarixi həqiqətdir. Bu səbəbdən də eposun əksər motivləri Qafqaz materialları əsasında yazıya alınmışdır. Banıçığayın tayfasının savromatlardan törəməsi göz qabağındadır. Təsadüfi deyil ki, kişilərsiz düşmən başı kəsən, at minib ox atan, təkbaşına dağlarda ov ovlayan qızları oğuz bəyləri ilk növbədə türkmən qadınlardan (Oğuz tayfalarının Xəzərin o biri sahilində qalan hissələrindən) fərqləndirirdilər. Əslində bu onu göstərir ki, səlcuqlarla Azərbaycana gəldikləri hesab edilən oğuzlar burada dil və adət-ənənə baxımından onlara çox yaxın yerli türk tayfaları – sakların, masagetlərin, skiflərin, savromatların, albanların, balqarların, hunların törəmələri ilə rastlaşmışlar. Bu tayfalar qısa zamanda bir-birinə qaynayıb-qarışmış, kökdən gələn adət-ənələrin, təsəvvürlərin eyniliyini nəsillər arasında qan qohumluğunu (qız verib qız alma ilə) genişləndirmişdilər. Nəticədə yurdumuzda yaşayan əski prototürk tayfaları ilə oğuzların birliyindən müasir azərbaycan türkləri formalaşmışdır. Məhz formalaşma «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun yaranıb yazıya alındığı ərafədə başa çatdığı üçün yeni türk etnosu türkmən qızlarını bəyənmiş və oğuzun arsızını türkmənin dəlisinə bənzətməklə özlərini Orta Asiyada türkmənləşən oğuzlardan ayırmışdılar. Bu faktı tarixçilər başqa şəkildə şərh edirlər. S.Əliyarov yazır ki, «Oğuzun arsızı türkmənin dəlisinə bənzər» (IX boy) – oğuzların mənşəyini öyrənmək baxımından özündə tutarlı məlumat saxlayan cümlədir. VI boydakı «cicibacı türkmən qızı alarsan, üstünə yıxılsam qarnı cırılar» cümləsi də bu qəbildəndir. Hər ikisində oğuzlar «türkmən» etnik anlayışına qarşı qoyulur, bir növ saymazlıq ifadə olunur. Halbuki X-XI yüzilliklərdən bəri hər iki anlayış bir etnik topluma aid olmuşdur. Belə bir ziddiyyətin açımı qədim oğuzların – Zaqafqaziya protobulqarlarının (Balqar – bir ər), habelə Kültəkin, Bilgə kaqan run yazılarında adları dönə-dönə çəkilən «Oğuz xalqı»nın baxışları ilə bağlıdır. «Ol zamanda» oğuz və türkmən etnik anlayışları hələ bir-birinə calanıb bitişməmişdi. Həmin dövrün tarixi baxışının izi olmaq etibarilə «Dədə Qorqud» boylarındakı oğuzlar özlərini etnopsixoloji baxımdan türkmənlərdən (o cümlədən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmənlərindən) seçirdilər» [3, 263]. Bu fikirlərdə bizim qənaətin tam əksi irəli sürülür. Oğuzlar özlərini Azərbaycanda, İranda və Kiçik Asiyada yaşayan türklərdən ayırırdılarsa, onda bəs nə səbəbə eposda yerli materiallara geniş yer ayırır, saklara, balqarlara, alpanlara, savromatlara və b. yerli türk tayfalarına aid qədim təsəvvürləri, adət-ənənələri, bütöv motivləri boyların süjetində oğuz materialları kimi təqdim edirdilər? S.Əliyarov özü tarixi mənbələr əsasında dəfələrlə təsdiqləyir ki, eposun VII boyunda adı çəkilən balqar türklərini Zaqafqaziyaya b. e. ə. II yüzillikdə Bulqar Vənd adlı bir başçı gətirmişdir. Hazırda, hadisədən 2200

il keçəndən sonra Vənənd, Vənətli, Vənədi kəndləri (Ordubad, Zəngilan, Lerik), beş yerdə Qaravənd kəndi (Füzuli, Ağdam), onlarca «vənd» sonluqlu kəndlərimiz - Yaqlavənd, Papravənd, Xocavənd, Bozavənd, Bürvənd, Zuvandlı və s. öz adlarında həmin protobulqar izini yaşatmaqdadır. Protobulqarlar soyundan olan «onoqur» (on oğuz) eli IV-VII yüzillərdə ərazicə Dərbənd-Sakaşen (Şəki)Savalan arasında bir üçbucaq yaradan güclü dövlət qurmuşdu. Mehrani knyazı Cavanşir onların vassalı olmuşdur. Göytürklər kimi protobulqarlar da dil baxımından oğuz (daha doğrusu, protooğuz) soyuna mənsub olmuşlar [3, 259-260]. Eləcə də oğuzlar eposda əsas sərkərdələri Qazanı «alpanlar başı» (IV boy) adlandırırdılar. S.Əliyarov bir çox alimlərə (M.Kaşkarlı, A.Bakıxanov, V.V.Bartold, O.Ş.Gökyay və b.) istinadən «Ağ boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ işıqlı alpları yanıma saldım» (VII boy) cümlələrindəki alpanlarla antik mənbələrdən bəlli olan «alban», «albanlar» anlayışlarının eyniliyini göstərmiş və xüsusi vurğulamışdır ki, bu faktlar «qədim albanların oğuz etnosu tərkibində olduqlarını, yaxud albanlar adının oğuzlara da keçdiyini «sənədləşdirir». Oğuzlar daha əvvəllərdə tamamilə Qafqaz faktoruna çevrilən bulqarları, alpanları özlərindən ayırmadıqları halda, nə səbəbə XI yüzillikdə M.Kaşkarlının təsdiqində «türkmənlər» adının onlara verildiyini qəbul etmişdilər, sonrakı əsrlərdə isə Azərbaycanda yazıya alınan eposlarında türkmənlərə «saymazıyana» yanaşmışlar? Bu sualların cavabı məhz irəli sürdüyümüz qənaətlərdə tapılır: onlar yerli Qafqaz türk tayfaları ilə birləşib yeni etnosa – Azərbaycan türklərinə çevrilmişdilər. Bu andan da Xəzərin o biri sahilində qalan əski soydaşlarına soyuq münasibət bəsləmişlər.

Qızların igidliyinin təsviri dünya xalqlarının epos ənənəsində özünü göstərən əlamətlərdən biridir. Selcan xatun və Baniçiqəyin (bura Burla xatunun, sonrakı eposlarımızdakı Nigar, Telli xanım, Ərəbzəngi və b. əlavə etmək olar) xarakteri ilə bağlı sadalananlarda məhz bir cəhət kifayətdir ki, sözü gedən motivlərin savromatlarla bağlılığını deməyə tam haqq qazandırsın. Həmin cəhət başqa heç bir eposda təkrarlanmır. Herodot nikah adətlərindən bəhs açanda bildirirdi ki, «savromatlar skifcə danışdırlar... Evlənmə, nikah adətlərinə gəlincə, belədir: qızlar düşmən öldürməmiş ərə getmirdilər. Bəziləri qocalıb ər üzünü görməmiş ölürdü, ona görə ki, adəti yerinə yetirə bilməmişdi» [9, 272-273].

Savromatların «düşmən öldürmədən ərə getməmək» adəti ilə Qanturalı və Bamsı Beyrəyin seçdiyi qızlardan «yağı başı gətirməyi» evlənməyin şərti kimi irəli atmaları faktı göstərir ki, ərəbatlarla (amazonkaların) sakların törəmələri haqqındakı təsəvvürlər çox dərin qatlarda Azərbaycan türklərinin ulu əcdadlarının da gen yaddaşına həkk olunmuşdur.

Antik Romada sivil uzaqgörənlərinin kitabları çox əski çağlarda meydana gəlsə də, etrus mənşəli Tarkvin çarlarının – Prist («qədim» deməkdir) Tarkvin (b. e. ə. 616/615-578/577-ci illər) və Superbus, yəni Qürurlu Tarkvinin (b. e. ə. 535/533-510/509-cu illər) hakimiyyəti dövründə geniş yayılmışdır. Vergilinin də üz tutduğu gələcəkdən xəbər verən yazılı abidələrin sayını bəzən üç, bəzən də doqquz hesab edirlər. Romalılar öz dövlətlərinin həyatındakı mühüm hadisələrin başvermə səbəblərini, çoxsaylı sirli məqamların açarını həmin kitablardan öyrən-

məyə çalışırdılar. Sonralar müqəddəs yazıların qorunması interprtələr (yozanlar) adlanan sivil kahinlərinə tapşırılmışdı. Lap başlanğıcda iki nəfərdən ibarət kollegiyanın sayı b. e. ə. 367-ci ildən yeni əsrədək artırılıb 10-a çatdırılmış, Sulla və Avqustun çağında isə 15 kahindən ibarət olmuşdur. Kollegiya üzvləri senatın tapşırığı ilə bütün dövlət işlərindən uzaqlaşdırılmışdı. İnterprtələrin başlıca vəzifəsi gələcəkdə baş verəcək təhlükələri və respublikanın həyatındakı mühüm hadisələri özündə daşıyan müqəddəs kitablardakı müəmmaları açıqlamaqdan ibarət idi.

Diqqətçəkici faktdır ki, uzaqgörənlərin əsərlərində Qafqazda yaşayan prototürk tayfaları barədə də olduqca maraqlı məlumatlar qeydə alınmışdır. «Sivil uzaqgörən-lərinin kitabı»nın CXVII fəslində b. e. ə. 3600-cı ilə yaxın Şərqdən Qara dəniz sahillərinə (Ayıdağ və Qaradağa) köçmüş əski xalqın dəfn adətlərindən bəhs açılarda göstərilir ki, «tavrlar özlərinin ölmüş çarlarını sağlığında onun üçün hər şeydən əziz olan bütün yaxınları ilə birlikdə basdırırdılar. Yas mərasimi və daş qutularda torpağa tapşırma adətinin özünü onlar şimal qonşularından – Mərkəzi Qafqazdakı skiflərdən, turanlılardan götürmüşdülər» [18, 418]. Məlumdur ki, qədim insanlar ölünü torpağa tapşırma adətinə oturaq həyata keçəndən, yurdməskənlərini özünüküləşdirib doğmalaşdırandan sonra başlamışlar. Xüsusilə ulu ata-babalarını kultlaşdırmaqla onların şərəfinə qurduqları kurqanları düşmən hücumlarından qanları bahasına qorumuş, ibadət, inam və ümid yerinə çevirmişdilər. O biri dünyadakı əbədi məskənlərə uğurlarının təminatçısı, fəlakətlərin qoruyucusu kimi baxmışdılar. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şəkidə çoxsaylı belə daş qəbirlər aşkarlanmışdır. Sivil uzaqgörənlərinin kitablarında təsvir edildiyi şəkildə orada da ölən icma başçıları xoşladığı əşyaları, silahları, atı və istəkli qulları ilə birlikdə basdırılmışdır.

Antik dövr roma mənbələrindən məlum olur ki, tavrlar sonralar tez-tez İran imperiyasının hücumlarına məruz qalırdılar və «Daranın skiflər üzərinə yürüşü zamanı onlar skif tayfalarının müttəfiqləri idilər» [18, 419]. Bu tarix Böyük Kirin Qafqaz massagetləri (Tomris) tərəfindən öldürülməsindən sonrakı çağlara təsadüf edir. «Tavr» sözünün yozumundan danışılarda isə sivil uzaqgörənləri bildirirdilər ki, «antiq yazıçılar bəzən «tavr» deyəndə təkcə xüsusi tavr tayfalarını deyil, ümumilikdə Tavriç yarımadasında məskunlaşan turan, ari, sonralar isə german və slavyan xalqlarını nəzərdə tuturdular» [18, 419].

Sözü gedən Sivil kitablarında arilərin turanlılarla birliyini, daha doğrusu, qədimlərdən onlarla əlbir fəaliyyətini təsdiqləyən məlumatlarla da rastlaşırıq: Belə ki, «bizim eranın 267-275-ci illərində Tavriç sahillərini yeni sakinlər – qotlar və gerullar (german tayfaları), eləcə də utiqurlar (Prikuanyadan gələnələr - turan və arilər üstünlük təşkil edirdilər) tutdular» [18, 419]. Beləliklə, dolayı da olsa, antik alimlərin əsərlərində Xəzərboyu və Qafqazətrafi ərazilərdə prototürklərin b. e. ə. IV minilliyin ortalarından başlayaraq məskunlaşdığı göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Birinci cild. Z.M.Bünyadovun və Y.B. Yusifovun redaktəsi ilə. B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 680 s.
2. Əbu Həyyan əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-Ətrak (Türk dilini dərk-etmə kitabı). Ərəb dilindən tərcümə Z.Bünyadovundur. – B., Azərənəşr, 1992, 115 s. Элиаде М. Аспекты Мифа. – М., Инвест-ППП, 1995, 240 с.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşri - B., Elm, 1988, 265 s.
4. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə R.M.Şükürovanındır. – B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatpoliqrafiya Birliyi, 1992, 72 s.
5. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. – B., Elm, 1999, 164 s.
6. Албедиль М.Ф. В магическом круге мифов (Миф. История. Жизнь). – СПб.: «Паритет», 2002, 336 с.
7. Гумбатов К.Н. Забытые курганы (Происхождение азербайджанских тюрков). – Б., Маариф, 1998, 214 с.
8. Гумилев Л.Н. История народа гунну. В 2 книгах. Книга 1. – ОО «Издательство АСТ», 2002, 404 с.
9. Геродот. История в девяти томах. (Классики исторической мысли). Перевод Г.А. Стратановского. – М., Ладомир, ООО Фирма «Издательство АСТ», 1999, 752 с.
10. Книга оракулов. Пророчество Пифий и Сивилл. – М.: Изд-во Эксмо, 2002, 448 с.
11. Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. Т. I / Под ред. А.Н.Сахарова. – М.: Наука, 1089, с. 640.
12. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. – М.: Наука, 1963, 146 с.
13. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет по-гибшей цивилизации. Изд. 2-е, испр. И доп. Пер. С англ. М.Н.Ботвинника. – М.: Наука, 1990, 319 с.
14. Тревер К.В. История Узбекистана. Т. I, Ташкент, 1950, 467 с.
15. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. / Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. – Новосибирск: Наука, 1988, 225 с.
16. Элиаде М. Космос и история. - М., Прогресс, 1987, 359 с.
17. Элиаде М. Аспекты Мифа. – М., Инвест-ППП, 1995, 240 с.
18. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Ч. 2 / Под ред. акад. М.А. Коростовцева, д.и.н. И.С. Кацнельсона, проф. В.И. Кузищина./ Пер. древнеперсидского С.П. Виноградов. - М., Наука, 1980, с. 61-89.

